

JELENTÉSVÁLTOZÁSOK EGY MAI MAGYAR IRODALMI MŰBEN

Kocsondi Andrea

Dolgozatom a jelentésváltozás kérdésével foglalkozik, a megfigyelt nyelvi anyag Németh László Gyász¹ című regényének szövege. Miként erre dolgozatom címéből következtetni lehet, ez a vizsgálódás szinkrón szempontú: egy adott korban keletkezett, irodalmi műben fellelhető jelentésváltozásokat veszi csak figyelembe. Hangsúlyozandó, hogy ebben a dolgozatban csak a szépirodalom nyelvében fellelhető jelentésváltozásokról lesz szó, konkrétan: a Németh László alkotta új változatokról, s nem köznyelvi új jelentésekről.

Az egyes szavak köznyelvi jelentéstől való eltérő használata jóval nagyobb kifejezőerőt biztosít a szövegnek, s ez a tény okozhatja, hogy Németh László is él ezzel az írói nyelvben. Ha a jelentésváltozások létrejöttének okait kutatjuk, jelentős szerepet kell tulajdonítanunk az író kifejező szándékának. A kifejező szándék a köznyelvi új jelentések létrejöttében is szerepet játszik, ám még nagyobb szerepe lehet művészi szövegek alkotásakor. KÁROLY SÁNDOR művében² nyolc jelentésváltozást előidéző okot sorol fel, s ezek közül nagy szerepet kell tulajdonítanunk a következőnek az író által létrehozott jelentésváltozások okaként: "megváltozik a beszélő intenciója úgy, hogy megfelelő jelet nem talál érzése, értékelése kifejezésére" (i.m. 216). Ugyanakkor az új változatoknak jóval nagyobb a stilisztikai kifejező erejük, így nagyobb intenzitással hatnak a befogadóra.

A stilisztikai kifejező erő szintén nagy szerepet játszik a köznyelvi újítások esetén is, hiszen elterjedésüknek egyik feltétele lehet az, mennyire frappánsak. Ezért írja KÁROLY SÁNDOR: "A nyelvi változások megértése nem lehetséges az újítás stilisztikai szerepének megértése nélkül" (i.m. 219). Ez természetesen az írói szövegre is vonatkozik. E két ok — az alkotó erős kifejezési szándéka, valamint a nyelvi változások nagy stilisztikai értéke — okozhatja, hogy egyetlen szépirodalmi műben is igen sok jelentésváltozást ta-

¹ NÉMETH LÁSZLÓ: Gyász. (Magyar Remekírók) Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1981.

² KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970.

láltam.

A jelentésváltozásoknak gyakran az az oka, hogy a szituációból, a szövegkörnyezetből hozzáérttek valamit a szóhoz, ami specializált használatot jelent. Éppen ezért ezek megértését a regénybeli szituáció ismerete, valamint a közvetlen szövegkörnyezet biztosítja. Például amikor arról olvasok, hogy az egyik szereplőnek *behízott* az arca, csak akkor értem meg, hogy miért nem a *hízott*, vagy a *kövér* szót használta az író, amikor a közvetlen szövegkörnyezetet ismerem: "behízott arcából gyanakvó pillantás repült." Így már olyan kép idéződik fel az olvasóban, mely szerint a szereplő arca oly mértékben hízott, hogy szemei mélyen beágyazódnak a zsírpárnákba, s innét löveli ki pillantásait. Az író által használt dinamikus határozó miatt a kép rendkívül szemléletessé válik.

De a *kipakolt* melléknévi igenév új jelentését sem értenénk, ha nem ismernénk azt a regénybeli szituációt, melyben előfordul. A melléknévi igenév jelentését természetesen nem adja meg A magyar nyelv értelmező szótára, de az alapszó (*kipakol*) jelentéseiként a következőket adja meg:

1. csomagban, bőröndben, ládában levő holmit kised, kirak, kicsomagol; 2. csomagot, bőröndöt, ládát teljesen kiürít, kicsomagol; 3. régóta visszatartott, kellemetlen mondanivalót elmond; 4. kirakodik.

A regényben a szó a következő mondatban szerepel: "... nem tudott visszatálcálni a maga zsibbadt ijedelméhez, a *kipakolt* halott fölött kiszakadó sikoltásaihoz". Csak a regénybeli szituációból derül ki: az emberek saroglyára kiterített halottat hoznak, a *kipakolt* melléknévi igenév jelentése itt 'kiterített'.

A jelentésváltozás oka gyakran az, hogy a szó olyan szövegkörnyezetben áll, mely rá a köznapi nyelvhasználatban nem jellemző. Például a *feltdlal* ige jelentései az ÉrtSz. szerint a következők:

1. az ételt tálban vagy más edényben odaviszi, beviszi a terített asztalra; 2. (átv., rendsz. rosszálló) másoknak, illetékeleneknek vagy avatatlanoknak tartózkodás, tapintat nélkül elmond, előad vmit.

Ezekben az esetekben a cselekvő mindig [+ ember] jeggyel rendelkezik, míg a regényben a cselekvéshordozó [- ember] jegyű: "... nem látta csak azt a darabkát, amit az emlékezete *földtált*." A *földtál* jelentése itt: 'felidéz'.

A jelentésváltozások megállapításához segédeszközként A magyar nyelv értelmező szótárát³ használtam. Tehettem ezt azért, mert a regény nyelvi anyaga és az ÉrtSz. szóállománya nagyjából egyidejű, egy szinkrón nyelvi metszethez tartozik. (Németh László 1930-ban kezdte el írni a Gyászt és 1934-ben fejezte be, míg az ÉrtSz. 1959-ben jelent meg először, s bevezetője szerint felöleli "a mai magyar köznyelvnek s a legutóbbi másfél évszázad magyar irodalmi nyelvének" anyagát.) Az egyes jelentéseket akkor nyilvánítottam Németh László által alkotottnak, ha nem találtam meg az ÉrtSz.-ban. (Így például felvettem a *rákölt* szót 'valótlan dolgot kitalál, terjeszt, rágalmaz' jelentésben Németh László új jelentésalkotásai közé — mivel nem találtam az ÉrtSz.-ban, bár meggletem azt a Magyar nyelvtörténeti szótárban ilyen értelemben.)

Minthogy az egyes jelentésváltozások nem célnélküliek az irodalmi műben, így az irodalmi műben betöltött funkciójuk szerint csoportosítottam őket. Dolgozatom első részében ezt a csoportosítást végeztem el, a második részben e csoportokon belül próbálom meg elemezni, hogy mi adja az egyes példákban a jelentésváltozások alapját, a harmadik részben pedig megpróbálok egy statisztikát nyújtani az általam elemzett jelentésváltozásokról.

A szakirodalomról: a jelentésváltozásokra vonatkozó szakirodalomban általában a téma történeti, diakrón megközelítésével találkozhatunk. Így például KÁROLY SÁNDOR is művében az Általános történeti jelentéstan című fejezeten belül (i.m. 211) veszi vizsgálat alá a jelek jelentésváltozása és a jelkapcsolatok jelentésváltozása kérdéseit. A jelentésváltozások diakrón szempontú vizsgálata érthető és indokolt is, hiszen nehéz a szavak jelentésének változására más-ként gondolni, mint időben lezajló folyamatra. Bár az új jelentés mindig alkalmilag jelentkezik először, csak később terjed el szélesebb körben — már amennyiben bizonyos feltételek teljesülnek —, s ez időbe telik.⁴ A változás azonban maradhat egyéni is, van olyan újítás, mely nem terjed el, csak az egyén nyelvhasználatára jellem-

³ A magyar nyelv értelmező szótára I-VII. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.

⁴ Vö.: KÁROLY SÁNDOR: i.m. 215.

zõ. Ilyen változatokról lesz szó ebben a dolgozatban is, hiszen ezek a jelentésváltozások feltehetőleg csak az irodalmi művön belül élnek.

A jelentésváltozások funkció szerinti csoportosítása

1. A Gyász lélektani regény, a gyász szerepjátzásának veszélyességére figyelmeztet, arra, hogyan kergethet egy túlfeszült eszme (a gyász) embertelenségbe valakit. "Azt ábrázolja, hogy a gyászból gyógyuló lélek hogyan kap megbántott önérzetén keresztül újabb sebet. Nem tud kivetközni a gyászból, mert önérzete meg becsületérzete miatt már saját büszkeségének a betege. Önértékének tudata és ebből fakadt büszkesége nem engedi számára az élettel való megalkuvást. Inkább elpusztul, semmint a lényével ellenkező megoldást válasszon. A sorscsapások mellett tragédiáját tehát saját alkata táplálja, amely először mélabú felé sodorja, végül pedig büszkeségébe kövesült szörnyfélét csinál belőle."⁵ A központi kérdés tehát a hősnő lelke, lelkiállapota változásának folyamata.

Az író a főhős lelkében végbemenő változások ábrázolására nyelvi eszközöket is felhasznál, így az egyes szavak új jelentésben való használatát is. Az első csoportba azokat a jelentésváltozásokat soroltam, melyek valamilyen módon kapcsolatban állnak a hősnő lélekábrázolásával, vagy úgy, hogy maguk is ezt a lélekábrázolást segítik elő, vagy úgy, hogy azokat a dolgokat ábrázolják, amelyek hatással vannak lelkiállapotának változására. Ezek a jelentésváltozások igazából csak a tágabb szituációban, a regény egész menetének ismeretében válnak érthetővé, és összhangban állnak a regény mondani-valójával. (Hely hiányában nem tudom felsorolni az összes, általam talált jelentésváltozásokat, így csak néhány példát tudok felsorolni állításom igazolására. Ez vonatkozik a dolgozat elkövetkezendő fejezeteinek példáira is.)

Kurátor Zsófi huszonkét esztendő volt, amikor egy februári vadászatról holtan hozták haza a férjét. Csecsemő fiával és hozományával, harminc hold földdel maradt özvegyen anyósa házában. Az első nagy fájdalomérzések után kezdte tudomásol venni mindazt, ami már megtörtént, és a tavasz meg a nyár lassan életkedvét is vissza-

⁵ KOCSIS RÓZSA: Minőségesszmény Németh László szépirodalmi műveiben. Magvető, 1982. 124.

hozták. A falu és a hagyomány azonban elvárja tőle, hogy tisztességes özvegyként viselkedjék, így ő megtanulta hatásosan alakítani a fiatal özvegy szerepét. Ezt a viselkedést támasztják alá a következő jelentésváltozások: "*fölcspikkedte*" a szenvedést ha nem érezte (195), "*belegubószott* a berlinerjébe", hogy özvegyasszonyosabbnak nézzen ki (87), a falu utcáin "*kókadtan húzta magát előre*", s "*nem ereszkedett össze* senkivel" még a boltban sem. Már csak az volt a fontos számára, hogy ne vétson helyzete ellen, szájára ne vegye a falu, "*a fontos az volt, hogy rá ne költsenek* valamit" (62). A szerepjátzásnak óriási jelentősége volt a falu zárt világában. A közösség az ősi rítusok megtartására kényszerítette az egyént. Kurátor Zsófi gyászát is a falu vigyázó szeme kísérte, ezért még "*ritkábban ment ki az utcára, ahol mindenki a gyászát tartotta elé*". Így Zsófi különböző környezeti hatásokra belémerevedik gyászos szerepébe. Igaz, közben szinte "*szaggatta az ajkait a szó, — Igaz, nem bírom én ezt... Fiatal vagyok még én, hogy fekete kendőt húzzak a szemembe.*" (93)

Télre a kisgyereke is megbetegszik, majd haldokolni kezd. Ősi szokásnak eleget téve a család, meg az ismerősök körülvették a kis haldoklót. Zsófit valósággal odaszegezték a gyászos látványosság színpadára, melyen a főszerepet neki és fiának kellett eljátszania. Zsófi lelkébe "*belefotografálódott*" a gyerek (206), s a színjáték minden mozzanata. A gyermek halála után Zsófi minden szálát eltép, ami még az emberekhez köti, egyetlen társa akad csak, a falu bolondja, aki az örökké a temetőben bolyongó Zsófit hűséges "*barátnőként*" kíséri.

Az utolsó lapon található jelentésváltozás jól fejezi ki azt, milyenné válik a regény végére Zsófi lelkiállapota. Már az sem érdekli, amikor anyja arra figyelmezteti, lassan őt is bolondnak tartják. Bár először egy pillanatra elpirul még, azután mégis "*leszaladt a pirosság az arcáról*" (294). Ez a fizikai állapotot kifejező kép jelképesnek is felfogható: Zsófi lelkiállapotára utal, arra, hogy már semmi más nem érdekli, csak az a két sír a temetőben és a gyásza.: "*Hadd lássák a temetőlátogatók, (...) hogy őneki csakugyan a Móri Zsuzsi a barátnéja. Első lány volt a faluban, Kurátor lány, Kovács Sándorné, s még most is néhány hónapja is messzi faluból jött érte jómódú vendéglős, de ő a temetőt választotta, a halottjait, s inkább Móri Zsuzsival tölti a napot, mint*

velük...". (A regény sötét hangulatát egyébként leginkább a köznyelvben is előforduló színesztéziák támasztják alá. Pl.: *sötét szelídség, sötét csalódottság, fekete arc, kemény lélek, jeges iszonyodás*,⁶ stb. Többségükben a gyász szavai fordulnak elő. Ezek elemzése azonban nem feladata a dolgozatomnak.)

2. Az új jelentésárnyalatok használata nagy szerepet kap az egyes szereplők jellemrajzában kibontásakor. Az ide vonatkozó példákat külön csoportba soroltam. Az új jelentések mind a külső, mind pedig a belső ábrázolást elősegítik a regényben.

Például a Kiszeláné viselkedésére oly jellemző kettősséget — a Zsófi barátságát elnyerni akaró nyájasságot és a magát nagyra tartó büszke fensőbbiségtudatot — jól fejezi ki a következő jelentésváltozás: "A barátságos Kiszelánéból... egyszerre *kiegyenesedett* a magáratartó Kiszeláné" (162). Fensőbbiségtudatát az jellemzi, hogy "minden pillanatban *éber* büvészettel tartotta fenn" a falu lakosai előtt a városi asszony képét magáról (96).

Pordánné Zsófihoz való viszonyulásának legjellemzőbb jegye a rosszmájúság. Amikor anyagi érdeke úgy diktálja, változtat módorán. Haszonleső tulajdonságát a következő képből tudjuk meg: "Pordánné ... kicsi szemeiben *feltűzelt* az érdek." (89) Küllemét pedig a "*behízott* arc" kifejezéssel jellemzi az író (88).

Az író külső jellemzésre is felhasználja a jelentésváltozás megjelenítő erejét. A falu bolondjának például "*keresztül-kasul rovátkás* az arca" (211).

A szavaknak egy-egy új jelentésárnyalata két ember közti viszonyt, lelkiállapotot is kifejezhet. Például azt, hogy Zsófi sőgora milyen indulatokat rejt magában Zsófival szemben, abból tudjuk meg, hogy a közeledő nő láttán "*mogorván levágta* a szemét" (67). A *levág* alak képes arra, hogy olyasmit fejezzon ki, amit a *lesüt* ige nem lenne képes kifejezni: az indulatot.

Ugyancsak két személy közti lelkiállapot szemléletes kifejezője a következő ige: "Hát te, hogy vagy Zsófi? — *szottyant* ki belőle." (293) A *kiszottyant* hűen tükrözi azt, hogy e kérdés felesleges és nevetséges a két ember között, mégis akaratlanul kifordul a

⁶ Vö.: K. SZOBOSZLAY ÁGNES: A szemléletesség eszközei Németh László írói nyelvében, NytudÉrt. 77. (1972) 33.

kérdező szájából.

3. A harmadik csoportot azok a jelentésváltozások alkotják, amelyek egy-egy *s z i t u á c i ó t j e l l e m e z n e k*, tesznek érzékletessé. Például: "A férfia éppen csak bekukkantott a koszorúktól s égő gyertyáktól fülledt szobába ... Nem úgy az asszonyok, már aki befért. Ők makacsul *megátalkodtak* a koporsó közelében; egy szempillantásnyit sem engedtek el a fiúcska körüli színjátékból." (212) Ebben az esetben a *megátalkodik* ige sokkal szemléletesebben mutatja be a szituációt, mintha az író a *megáll* igét használta volna. Kifejeződik benne az asszonyoknak az a hajthatatlansága, makacssága, mely egy pillanatot sem szándékozik kihagyni az eseményekből.

A következő szituáció megdöbbenet hangulatát fejezi ki — nagyon találóan — az ige: "Kiszeláné épp odanézett Zsófia, s ő maga is megdöbbenet egy percre ... Zsófi mint egy királyné, úgy nézett végig az Imruson, aztán meg Marin szegényen, akinek *elkattant* a szája ijedtében." (244)

Néhány esetben a jelentésváltozások sajátos hangulatot is kölcsönöznek az ábrázolt valóságnak, szituációnak. Így például a természeti képeknek. A következő két képben a hajnalodást teszi rendkívül szemléletessé, hangulatossá az író: "Nem állhatta többet az ágyat, kispalettázott, s oldalt állva, hogy kintről meg ne lássák, kilesett az utcára, amely lassan *pólyázta ki* a tavaszi akácokat, s a posta előtti telegráfducon a fehér porcelánt:" (87) "... a rések beszűrtek valami fényt, gyanítani lehetett, hogy az a fekete folt ott a korszó, s az állótükör is *hessegetni* kezdte a sötétséget." (86) Ugyancsak hangulatfestő a következő természeti kép is: "a poros nap után jólesett a csillagokkal *kipattogzó* ég." (110)

Egy-egy új jelentésárnyalat egyszerű cselekvéseknek is hangulatot kölcsönözhet: "Ott bent töltsen ki a feketét? - kérdezte Mari, s nagy kezében csak úgy *citezdrozott* a japáni mintás tálca, a sok kicsi ibrikkel." (275)

4. Több esetben az új jelentés mindössze egy-egy fogalmat, tárgyat, cselekvést jellemez csupán.

Például: *merev* gond ('állandó'), *puha* munka ('könnyű'), *vékony* epizód ('jelentéktelen'), *nyúlós* vigasztalás ('hosszú, sokáig tartó'), *kipakolt* halott ('kiterített'), *felcsukló* asszonyok ('fel-

zokogó, felsíró'), *sivár* erőlködés ('nehéz, reménytelen'), *sötét* dermedtség ('rossz'), *puha* sápítozás ('enyhe').

A jelentésváltozások elemzése

1. A regényben találtam néhány olyan szóalakot, melyet az ÉrtSz. nem tartalmaz, ezek az író önálló szóalkotásai. Ezeket a példákat külön elemzem; nem ott, ahol a funkcionális csoportosítás alapján tárgyalni kellene. Alaki szempontból az a legjellemzőbb rájuk, hogy egy kivételével mind igekötős ige vagy igenév. Az ÉrtSz. csak az igekötő nélküli alakjukat adta meg. Funkcionális, stiláris szempontból az új szóalakok szemléletességet és dinamikusságot biztosítanak a szövegnek. A dinamikusságot éppen az igekötő kölcsönzi az adott szónak. Különösen szembeűnő ez a következő esetben: "*idenőttem* én maguk közé". Itt az *idenőttem* (jelentése: 'ideszoktam') helyett állapotot kifejező szóalakot (*ideszoktam*) lehetne használni, ám az új szóalak ezzel szemben éppen dinamikusságot biztosít a szövegnek.

Néhány példa az újonnan alkotott szavak listájából:

belegubózik 'belebugyolálja magát, felveszi': "ő maga *belegubózott* a berlinerjébe" (87). A szónak van egy pszichikus értelme is, ahogy lejjebb utal is rá a szerző: "attól is özvegyasszonyosabbnak érezte magát", a szó jelentése tehát utal az özvegyi szerepbe való begubózásra is. A szó jelentése egyébként az ÉrtSz. *begubózik* címszavának 2. jelentésével rokonságban áll: "(átv., biz.) Szmély elkülönül, elzárkózik, nem érintkezik a külvilággal".

behízott 'hízott': "*behízott* arcából gyanakvó pillantás röpült" (88). Az igekötős alak a határozót dinamikussá tette, s ezáltal vált szemléletessé a kép.

utánajön 'odahallatszik': "oda is *utánajött* a vihogásuk" (145). Ebben a kifejezésben elvont cselekvés és mozgást kifejező ige kapcsolatával állunk szemben. A kettő összekapcsolása szokatlan, ez adja a kifejezés szemléletességét.

belekeményedik: "látta, hogy *keményedik bele* a ráncaiban a lélek" (106). A kifejezés jelentése körülbelül a következő: 'hallowtsirató képet vág'. A szokatlan az ebben a szókapcsolatban, hogy tapintásérzetet kifejező ige mellé elvont fogalom kerül (lélek).

szerelemnyilatkozat 'hízelgés, hízelgő nyilatkozat': "Zsófihoz mintha vissza se kerültek volna ezek a biztató *szerelemnyilatkozatok*" (ti. Kiszelnééi) (103). A *szerelem* szó ebben az összetételben

pejoratív irányú jelentésváltozáson megy keresztül, hisz nem szívből fakadó, nem szerelmes által kimondott vallomásról van itt szó, hanem egy intrikus mesterkedéseiről.

A következőkben az előző részben elvégzett osztályozás keretein belül próbálom meg elemezni, értelmezni a jelentésváltozásokat. (Az összes általam talált jelentésváltozás elemzésétől természetesen megint el kell tekintenem.)

2. A t á g a b b s z i t u á c i ó b a , a r e g é n y f o l y a m á b a beilleszthető új jelentések:

Több esetben az új jelentés abból fakad, hogy elvont fogalmat vagy tulajdonságot jelentő szó mellé cselekvést jelentő ige került. Például:

1. "szaggatta ajkait a szó" 'beszélni szeretne, majdnem szól' (93);
2. *leszalad* 'eltűnik': "De aztán *leszaladt* a *pirosság* az arcáról" (294).

Más esetben emberi cselekvéssel ruház fel egy nem emberi szférába tartozó dolgot:

3. "... nem látta, csak azt a darabkát, amit az *emlékezete feltálat*" (58).

Gondolati dolgot, fogalmat érzékelhető tárgy tulajdonságával ruházza fel az író:

4. *tart* 'emlékeztet': "ritkábban ment ki az utcára, ahol mindenki a *gyászt tartotta elé*" (60);
5. "forгатja a nyelvét" 'pletykál': "Az emberek ráérnek, aztán csak unalomból is *forгатják a nyelvüket*" (89). Ebben az esetben a nyelvet a szó szoros értelmében szintén nem foghatom fel úgy, mint egy tárgyat, s mégis az író egy tárgy tulajdonságával ruházza fel (tl. forгатni lehet; vö. ÉrtSz. *forгат* 1.).

Előfordul, hogy egy igét a saját szinonimájával helyettesíti az író, ám ez utóbbit nem szokták ebben a környezetben használni:

6. *húz* 'vonszol': "... kókadtan *húzta magát* előre" (87).

Az ebbe a csoportba tartozó jelentésváltozások mind szemléletesek, s többnyire lelkiállapotot fejeznek ki (pl. az itt felsoroltak közül az 1., 3., 6.). Egyszerre fejez ki fizikai- és lelkiállapotot a 2. példa. A gyász és az özvegyiség képét támasztja alá az 1., 2., 4., 6. példa. Az emocionális jelentésváltozás is negatív irányú, s negatív tulajdonságot hordozók is vannak köztük: pl. 5.

3. Jellemrajz alátámasztására használt jelentésváltozások:

Az ide tartozó jelentésváltozások között van olyan, melynél a jelentés módosulását az okozta, hogy emberi (vagy állati) tulajdonságúnak mutatott egy nem emberi szférába tartozó dolgot. (Hasonlóra láttunk már példát az előző funkcionális csoportban, és látni fogunk a következő csoportban is.) Például:

7. "... minden pillanatban *éber bűvészettel* tartotta fenn előttük a városi asszony képét." (96) Az éber szó jelentése itt: 'ál-landó'.

Hasonló a helyzet a következő esetben is:

8. *rovátkás* 'ráncos': "Keresztül-kasul *rovátkás* arcából különös tekintettel nézett rá" (211). Az ÉrtSz. szerint a rovátka olyan bevágás, mely anyagban, testben található, és mesterségesen előidézett. Az író azonban a rovátkás szót itt emberi tulajdonságként használja, s nem tárgy tulajdonságaként.

Másutt a jelentésváltozásnak az a forrása, hogy tárgyi tulajdonságot elvont dologra vonatkoztat az író. (Hasonló eset volt az előző funkcionális csoport 4. és 5. példája.)

9. *megforgat* 'meggondol': "... Sokkal több mindent *megforgatott* a stoppolója fölött, semhogy ez az egyszerű megoldás elkerülte volna a figyelmét." (65)

10. *feltűzel* 'felcsillan': "*feltűzelt* az érdekek szemeiben" (89). (A kép attól válik még szemléletesebbé, hogy az előző tagmondatban a szereplő arcát fagyottnak 'érdektelen, ellenséges, szenvtelen' mondja az író.)

11. *lefolyik* 'eltűnik': "... merev arcáról *lefolyt* minden élet" (185).

Néhány esetben átvitt értelemben használ egy-egy szót a szerző:

12. *visszatalál* 'felismer, megismer': "... elég volt Zsófi egy szava s a keze érintése, hogy *visszataláljon* az ismerős szobába." (86) A következő ÉrtSz.-beli jelentést használja itt átvitt értelemben: *visszatalál* 1. Előző tartózkodási helyére ismeretlen terepen a visszavezető utat keresve megtalálva ismét eljut, visszajut. A regényben azonban a felriadt és a sötétségtől megijedő gyerek talál vissza szobájába ('ismeri fel').

13. *kiegyenesedik* 'előbukkan': "... a barátságos Kiszelánéből, mint hamuból a láng, egyszerre *kiegyenesedett* a magáratartó Kiszeláné:

az arca gögös lett és kemény..." A szó jelentése ('előbukkan') felkelti az ÉrtSz.-ban megtalálható *kiegyenesedik* címszó 1. jelentésének képzetét is: egyenesre húzza ki magát; noha ez a szövegből egyébként nem derül ki. A szó használatát a hasonlat ("mint hamuból a láng") indokolja, ennek a képzetéhez társul.

14. *megbök* 'serkent': "egy fél szóval *megbökte* az öregasszony mesélő kedvét" (250). Ezt az igét is átvitt értelemben használja az író, hiszen az ÉrtSz. a következőket adja meg a jelentéseiként: 1. Személy kezével hirtelen megbök, megfeszít, ill. lökve megnyom vkit; 2. ~ *vmít*: vmely testrészt valaki rendszerint akaratlanul, véletlenül, hirtelen megszúr vmivel.

4. *S z i t u á c i ó j e l l e m z é s é r e , s z e m l é l t e t é s é r e* használt jelentésváltozások:

A jelentés megváltozását okozhatja az, hogy egy olyan igét, melyet személyre vagy tárgyra szoktunk vonatkoztatni, az író más környezetbe helyez:

15. *pottyán* 'hallatszik': "Ahogy tehette, kikanyarodott a külső utcákra, ahol már gyérebben *pottyant* a *köszönés*." A kifejezés szemléletessé vált az ige szokatlan környezete miatt, s ezt csak fokozta hangutánzó volta.

Van olyan eset ebben a funkcionális csoportban is, amikor emberi (vagy állati) tulajdonsággal vagy cselekvéssel ruház fel nem emberi jegyű dolgot az író. (Hasonló volt a 7. és a 8. példa):

16. *felriadt* 'kinyitott': "... nyugtalanul keresi *felriadt szemgolyóival* a lábára nehezedő fekete tömeget." (170) (A *felriadt* melléknévi igenév használata elősegíti, hogy a szereplő ijedtségét érzékeltetni tudja az író.)

17. *maradoz* 'le-lecsukódik, laposakat pislog': "... *maradozni* kezdett a *szempillája*..." (110)

Ugyancsak a szokatlan környezet okozza a következő jelentésváltozásokat:

18. *megátalkodik* 'megáll és nem mozdul': "... makacsul *megátalkodtak* a koporsó közelében" (212) Az ÉrtSz. szerint megátalkodni csak hibás vagy vétkes magatartásban, szándékban lehet. Az író tehát kibővítette a szó használati körét.

19. "érdeklődés *derült* az arcára". Az ÉrtSz. szerint a *derül* igét csak akkor használjuk, ha jókedv vagy öröm mutatkozik valakin (*derül* 4.).

20. "... kicsi kezeit, lábait *elmeresztve* sivalkodott." Az ÉrtSz. mindössze egyetlen állandó szókapcsolatban említi a *mereszt* igét: *szemét mereszti*. Az író megintcsak a szó használati körét bővítette ki.

Egy-egy szituációnak sajátos hangulatot kölcsönző jelentésváltozások: Itt is találhatunk az új jelentésű szavak között egy olyan csoportot, melyben az új jelentés kialakulását az okozza, hogy emberi (vagy állati) cselekvést jelentő igét nem emberre vonatkoztat az író:

21. "Az *dőlőtükör* is *hessegetni* kezdte maga elől a sötétséget" (86).

22. "... szégyenkezve *kotródtak* el a napsugarak" (166).

23. "kilesett az *utcdra*, mely lassan *pólyázta ki* a tavaszi *akácokat*, s a posta előtti telegráfdúcon a fehér *porcelánt*." (87)

Előfordulnak olyan szavak, melyeknek jelentése [-ember] jeggel adható meg az ÉrtSz. alapján, a regényben azonban embereket jelöl:

24. *fűzér* 'embercsoport': "Ahogy a piac felé közeledett, egyre sűrűsödtek a párok, a szembejövő *fűzerek* kacagva lódultak egymásnak..."

Találhatunk olyan esetet, amikor az író anyagra vonatkozó tulajdonságot elvont főnévre használ, s így jön létre új jelentése a szónak:

25. *megcsomósodik* 'lassan telik';

26. *felhígulva* 'gyorsan': "Az idő hol *megcsomósodott*, hol csodálatosan *főlhígulva* folyt tova." (207)

Előfordul, hogy csak a birtokos jelzőt teszi ki a mondatban, s a jelöltet elhagyja, ezáltal lesz hangulatos, szemléletes a kép:

27. "Zsófi hallja, hogy Kiszelné széke megreccsen mögötte, s szemközt a falon egy *derék* szalad a plafonra, majd egy hegyes, elnyúlt konty árnya az elferdült fejen, aztán Kiszelné sovány *ujjai* futnak szét a sarok felé..." (172).

Ebben a csoportban a jelentésváltozásokat jórészt az okozta, hogy az illető szó rá nem jellemző környezetbe került, s ez a környezet így új mellékértelemmel ruházta fel (15-23, 25., 26.). Mind szemléletesek, s nagy részük hangulatfestő is.

5. Következnek azok a jelentésváltozások, melyek csak egy-egy fogalmat, tárgyat tesznek érzékletessé. Jellemző rájuk, hogy mind

jelzői szerepben állnak a mondatban.

Van rá eset, hogy az új jelentés kialakulásának az a forrása, hogy tapintásérzetet kifejező szó mellé elvont fogalom került:

28. *puha* 'könnyű': "vissza kellett temetkezni *puhább* asszonyi munkába" (61).

29. *merev* 'állandó, tartós': "Aztán ez a vigyorgás is kilobbant, s csak az öreges, *merev gond* maradt rajta." (160)

Más esetben színérzékelésünkre ható szó kerül elvont fogalom mellé:

30. *sötét* 'rossz': "... valami *sötét dermettségbe* fagyasztotta az ő maradék életerejét" (102).

Megintcsak előfordul, hogy anyagra jellemző tulajdonságot kifejező szó elvont fogalom mellé került (lásd még: 25., 26. példa):

31. *nyúlós* 'hosszú': "Kitépte magát az ángyi *nyúlós vigasztalásd-ból*" (60). A jelentés módosulása ebben az esetben pejoratív jelentésűvé is tette a szót.

Van olyan eset, amikor hangutánzó szót használ az író új jelentésben:

32. *felcsukló* 'felsíró': "... egy *felcsukló* asszony nyakában ő is elpityeredett." A hangutánzó szó szemléletessé teszi a kifejezést. Azt a képzetet kelti az olvasóban, hogy valaki annyira sír, hogy már csak kapkodva tudja venni a levegőt.

Az elemzett jelentésváltozások azt mutatják, hogy egy új jelentés keletkezésének gyakran az az oka, hogy egy szó szokatlan környezetbe kerül. Erre minden funkcionális csoportban találtam példát. Az itt felsorolt példák közül a következők tartoznak ide:

1—11., 15—23., 25., 26., 28—31. Leggyakrabban a szokatlan környezetet az adta, hogy emberi cselekvést vagy tulajdonságot jelentő szó olyan szó mellé került, mely nem embert jelöl (3., 7., 8., 16., 17., 21., 22., 23.). Több esetben tárgy tulajdonságát jelölő szó gondolati dologra vagy fogalomra vonatkozott, s így jött létre a szokatlan használata, s ezzel együtt új jelentése (4., 5., 9., 10., 11.). Máskor anyagra vonatkozó tulajdonságot jelölő szó került elvont fogalom, vagy embert jelölő szó mellé (25., 26., 31.). Előfordult, hogy elvont fogalmat jelentő szóhoz cselekvést jelentő ige kapcsolódott (1., 2.), vagy valamely érzetjelölő szavunk (28., 29., 30.).

Másik lehetséges — és igen gyakori — forrása az új jelentés

kialakulásának az, ha egy szót átvitt értelemben használ az író. Az itt bemutatott példák közül a 12., 13., 14. sorolható ide.

Ezek a jelentésváltozás kialakulásának leggyakoribb okai. Mind az átvitt értelemben történő felhasználása egy szónak, mind pedig szokatlan környezetben való használata azt jelenti, hogy a kibővül a szó jelentésköre. Néhány esetben ez a szó hangulatát is befolyásolta, pejoratív irányba.

S t a t i s z t i k a i v i z s g á l a t o k

Összesen 83 jelentésváltozást találtam a műben. Ezek megoszlását különböző szempontok szerint vizsgáltam.

1. Funkcionális megoszlás szerint 15 db tartozik az első csoportba, 21 a második csoportba, 38 a harmadikba, 9 a negyedikbe. (A funkcionális csoportokat lásd az 1. részben.) A legtöbbször tehát szituáció jellemzésére használta fel az író ezt a nyelvi eszközt.

2. Szófaji megoszlás szerint a jelentésváltozások közül 45 volt igei, ez az összesnek 54,2 %-a, tíz volt melléknévi igenév, ez 12 %-ot jelent, főnévi igenévre 4 példát találtam, ez az összes jelentésváltozás 4,8 %-a, a határozói igenév jelentését 3 esetben változtatta meg az író, ami 3,6 %-ot jelent. Az összes jelentésváltozások 74,7 %-át adják azok, melyek az ige szófajába tartoznak, vagy igei származékok. Főnévi jelentésváltozásra 11 példát találtam, ez 13,3 %-ot tesz ki, melléknévi jelentésváltozás 10 volt az általam gyűjtöttek között, ez 10 %-nak felel meg.

Ezekből az adatokból látható, hogy Németh László írói nyelvére elsősorban az igei jelentésváltozások jellemzőek. Az ige hangsúlyozott szerepe az író nyelvében nemcsak a jelentésváltozásokban jut kifejezésre, hanem az író által alkotott új alakváltozatokban is, hiszen ezek nagy része is ige (18-ból 14 volt ige, 2 melléknévi igenév, 2 főnév). Az első két szempont szerinti csoportosítást a következő táblázat mutatja:

3. Mivel a Gyász lélektani regény, ezért megvizsgáltam azt, hogy a jelentésváltozások mekkora hányada utal lelkiállapotra, s ezen belül is a főhős lelkiállapotára. Összesen 29 lelkiállapotra vonatkozó jelentésváltozást találtam, ez az összes jelentésváltozások több mint 1/3-a (34,9 %-a). Ennek csaknem fele (44,8 %-a) a főhős lelkiállapotát jellemzi.

Funkc. csoportok Szófajok	1.	2.	3.	4.	Össze- sen
ige	13	13	19	-	45
főnévi igenév	1	1	2	-	4
melléknévi igenév	-	1	7	2	10
határozói igenév	-	1	2	-	3
főnév	1	2	8	-	11
melléknév	-	3	-	7	10
Összesen:	15	21	38	9	83

4. KÁROLY SÁNDOR — a már említett művében — felsorolja és ismerteti a poliszémiaosztályokat (167-172), majd az általános történeti jelentéstan fejezetén belül foglalkozik ezen osztályok kialakulásának kérdéseivel is (232-244). Megpróbáltam az általam talált jelentésváltozásokat e kategóriáknak is megfeleltetni, s megfigyelni, vajon lehet-e a szinkrón jelentésváltozásokat hasonló osztályokba sorolni, mint a történeti jelentésváltozásokat. KÁROLY SÁNDOR tizenhét poliszémiaosztályt ismertet. Az összegyűjtött példáimat ezek közül öt osztályba tudtam besorolni. Tekintettel arra, hogy csak egyszavas példáim voltak, az analitikus csoportok (összesen öt) kiestek a vizsgálat köréből. Nem találtam példát továbbá a tautologikus szűküléses synecdoche, a szűküléses synecdoche, a pars pro toto metonímia, a totum pro parte metonímia, a partes pro toto metonímia, a species pro specie metafora és a pars pro parte (metonímia-metafora) eseteire. A vizsgált példák nagy hányada a metaforák osztályába sorolható be (összesen negyvenkettő). Metonímiát (szűküléses) négyet találtam, kifejtéses metonímiát hármat, tágulós metaforát kettőt és tágulós synecdochét mindössze egyet. Ebbe a vizsgálatba nem vontam be az író által alkotott új szóalakokat.

5. Megvizsgáltam a jelentésváltozások regénybeli eloszlását, gyakoriságát is. A jelentésváltozások fejezetenkénti megoszlását a következő táblázat adja meg: (Egy fejezetnek vettem a csillagtól csillagig terjedő részeket.)

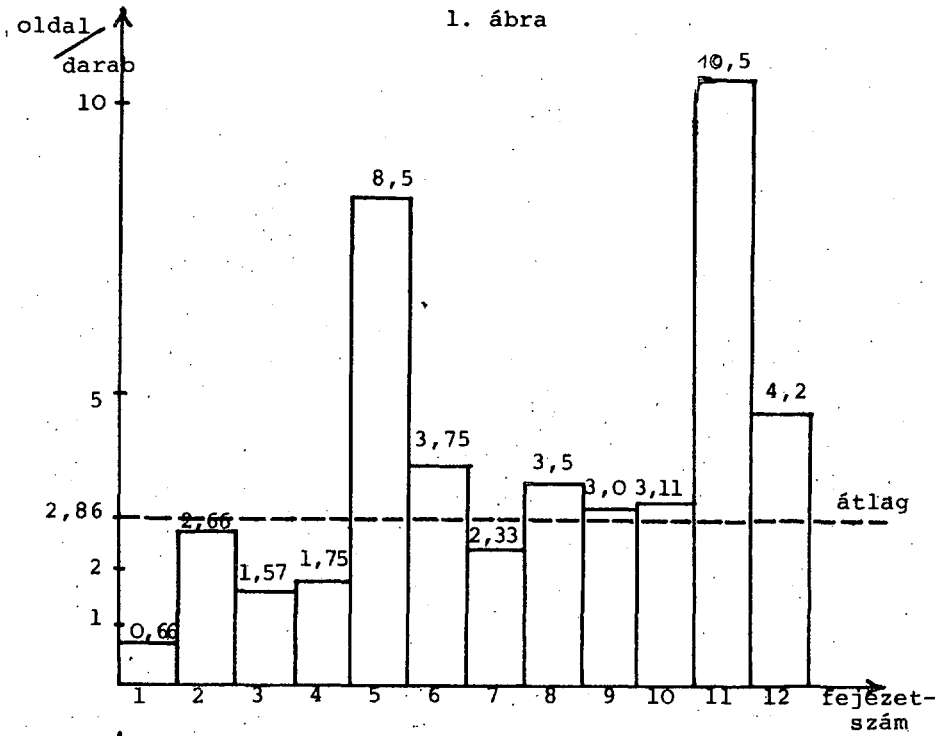
Fejezet-szám	Fejezet terjedelme	Jelentésváltozások száma	Jelentésváltozások százalékban
1.	6 oldal	9	10,8
2.	8 "	3	3,6
3.	22 "	14	16,8
4.	21 "	12	14,5
5.	17 "	2	2,4
6.	15 "	4	4,8
7.	28 "	12	14,5
8.	14 "	4	4,8
9.	15 "	5	6,0
10.	28 "	9	10,8
11.	42 "	4	4,8
12.	21 "	5	6,0
Összesen:		83	100,0

Ez a százalékos megoszlás azonban a fejezetek különböző hosszúsága miatt csak hozzávetőleges tájékoztatást ad a jelentésváltozások gyakoriságáról. Ezért a jelentésváltozások számát az oldalak arányában is fel kell tüntetni fejezetenként. A szemléletesség kedvéért ezt két oszlopdiagramban ábrázoltam.

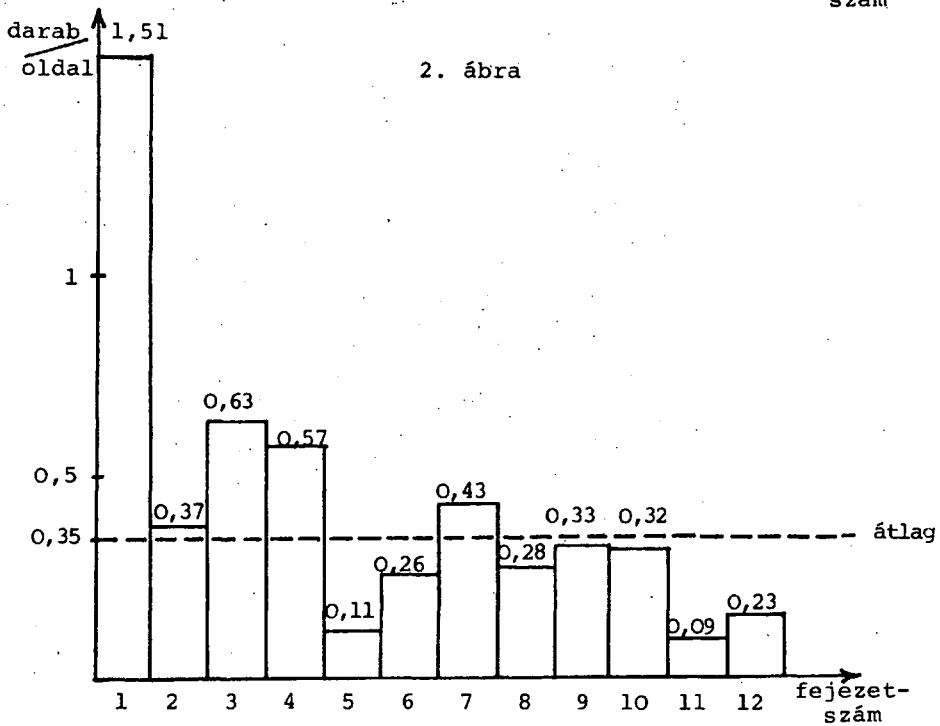
Az első diagramon az látható, hogy hány oldalra esik egy jelentésváltozás fejezetenként. Az egész regény terjedelmét tekintve ez átlagosan 2,86 oldalt jelent. A másik diagramon ezen értékek reciprokait ábrázoltam, ami azt mutatja, hogy mely fejezetekben fordul elő a legsűrűbben a jelentésváltozás (ez átlagosan 0,35).

Az ábrából leolvasható, hogy a jelentésváltozások az első négy fejezetben a legsűrűbbek, és hasonló sűrűség a 7. fejezetben található még. A legsűrűbb mégis az 1. fejezetben, ennek az oka talán az, hogy a regény indításakor ezzel is feszültséget teremt az író. A 7. fejezetben pedig a téma okozhatja ezt a nagy sűrűséget, hiszen ez a rész tartalmazza azokat a jeleneteket, melyek a kisgyerek betegségének súlyosra fordulását mutatják be. A legritkábban az utolsó előtti fejezetben szerepelnek, ez az a fejezet, mely Zsófinak a kisgyerek halála utáni állapotát írja le. Ez egyben az a fejezet is, ahol még a Zsófit az élethez kötő utolsó szál is el-

1. ábra

2. ábra

szakad. Valószínűleg a fejezetben elénktároló élettelenséget, sivárságot, a gyászba merevedést a jelentésváltozások ritkasága is alátámasztja. A harmadik fejezetben a sűrűségi szám viszonylag nagy, s ezen belül is 3 oldalra 10 jelentésváltozás esik, ennek oka az lehet, hogy ez a rész érzelmileg rendkívül telített, hisz a vívódó, megsértett Zsófi ekkor dönti el, hogy magához vesz egy öregasszonyt csősznek. Hasonlóképpen a 10. fejezeten belül van 7 oldal, ahol igen nagy a jelentésváltozások száma; ez az a rész, ahol Sanyika meghal. A második legritkább gyakorisági számot az 5. fejezetben találjuk, ez a fejezet teljesen érzelemmentes, Zsófi hétköznapijait mutatja be, beszélgetéseit Kiszelnével. Ez lehet az oka a jelentésváltozások csekély számának.

Ezek alapján valószínűnek tűnik, hogy Németh László a témának megfelelően használja a jelentések megváltoztatását.

BEDEUTUNGSÄNDERUNGEN IN EINEM WERK DER UNGARISCHEN
LITERATUR VON HEUTE

Andrea Kocsondi

In der Studie wird die Frage der Veränderung der Bedeutung in synchronischer Sicht behandelt: die vom Schriftsteller László Németh im Roman "Gyász" [Trauer] geschaffenen individuellen Bedeutungsänderungen werden in die Untersuchung einbezogen. Bei der Ermittlung der Veränderungen der Bedeutung ist das Erläuternde Wörterbuch der Ungarischen Sprache als Ausgangspunkt (als Vergleichsgrundlage) benutzt worden. Der erste Teil der Studie enthält die Klassifizierung der Veränderungen der Bedeutung nach dem Aspekt, welche Funktionen diese im Roman einkleiden. Im zweiten Teil werden die zur Veränderung der Bedeutung führenden Ursachen unter gleichzeitiger Beibehaltung des Rahmens der Funktionsklassen erörtert. Der letzte Teil enthält eine statistische Analyse über die Verteilung der Bedeutungsänderungen auf Grund der Wortklassen, über ihre Häufigkeit im Roman sowie darüber, in welche Klassen der Polysemie sie sich eingliedern lassen.